

Giacomo D'Alisa, Federico Demaria i
Giorgos Kallis (ur.):
ODRAST. Pojmovnik za novu eru
Fraktura i Institut za političku ekologiju,
Zagreb, 2016., 364 str.

Knjiga *Odrast – Pojmovnik za novu eru* objavljena je na hrvatskom jeziku u ožujku 2016. godine. Izvornik naslova *Degrowth – A vocabulary for a new era* objavljen je 2014. godine. U općenitom smislu, radi se o djelu koje „ocrtava pojmovni aparat za zagovor društva drugačijeg od ovoga u kojem živimo“ (str. 11). Koliko su autori, njih više od pedeset – uključujući Mladena Domazeta i Danijelu Dolenc, u svojstvu autora predgovora hrvatskom izdanju – bili uspješni pri ocrtavanju spomenutog pojmovnog aparata čitatelj se može uvjeriti kroz uvod i ukupno četiri poglavalja knjige (unutar kojih se nalazi pedeset dva zasebna teksta) te zaključnog dijela pod naslovom *Od mjera štednje do dépensea*.

Spomenuti predgovor hrvatskom izdanju koji nosi naslov *Odrast kao obnova utopijskih energija* oblikovan je u smislu osnovne rasprave pomoću koje čitatelj stječe uvid u narav knjige. Prije svega, riječ je o pojmovniku više nego o ustaljenom djelu znanstvenog karaktera. Razlog takva oblikovanja knjige jest u činjenici da *odrast* predstavlja „novu teoriju, pokret i vokabular“ (str. 12). Autori još ističu da *odrast* u svojoj suštini označava polazišnu točku „udaljavanja od imperativa rasta“ (str. 13) što onda predstavlja i platformu za okupljanje ostalih, povezanih pojmova i koncepata. Razlog zbog kojeg govorimo više o pojmovniku nego li o točno zadanom konceptu kao što je primjerice monografija ili studija jest sljedeći – *odrast* naime ne predstavlja oblikovanu misaonu discipli-

nu niti je zadana strategija, premda bi to, obzirom na (ne)održivo stanje suvremene ekonomije mogao postati. U prilog rečenom ide pokušaj da se pomoću *odrasta* u smislu teorije i pokreta „reinterpreтира naša stvarnost kao fundamentalno neodrživa“ (str. 15). Ključne teme kojima se znanstvenici i aktivisti, riječju *odrastnici*, bave jesu: „ograničenja ekonomskog rasta, alternative modernizacijskoj teoriji razvoja, produbljenje demokracije, društvena uloga znanosti i tehnologije, nužnost napuštanja kapitalizma te institucijske inovacije poput minimalnog zajamčenog dohotka, solidarne ekonomije, alternativnih valuta“ (str. 15).

Mogli bismo reći da je *odrast*, ako u obzir uzmemo sve ono za što se zalaže, prilično sveobuhvatan pa onda i nejasan pojam, a autori predgovora nazivaju ga i zastrašujućim. Isti autori objašnjavaju kako je *odrast* zapravo svojevrsna subverzivna utopija koja ne polazi od definiranja predodređenog cilja nego od postupnog ocrtavanja putanje promjene hegemonijskog svjetonazora uz pomoć novog pojmovnog okvira. Naime, istinski subverzivna i zastrašujuća ideja utkana u osnovu *odrasta*, osobito ako ga gledamo s pozicije suvremenog društvenog poretka, jednostavnim rječnikom poručuje kako „ne trebamo narasti do određene točke kako bismo imali dosta, nego trebamo sagledati ono što imamo kao dostatno za ono što želimo“ (str. 21). Što je u tome, kako autori kažu, zastrašujuće? Ako ostanemo pri neoliberalnoj viziji „svijeta i života“ ocrtavanje budućnosti uz pomoć *odrasta* uistinu daje naslutiti zastrašujuća odricanja. Ako hegemonijski svjetonazor pokušamo sagledati s nešto drugačijeg stajališta potrebno je uvidjeti odnosno istaknuti

mogućnosti koje spomenuto „odricanje“ donosi. Vođeni konceptom egalitarnog društva M. Sahlinsa ističemo jednu takvu mogućnost. Ona se odnosi na promatranje društvenog blagostanja iz jedne ponešto drugačije perspektive – „izvorna bogata društva nisu iskusila oskudicu, ne zato što nisu imala mnogo nego zato što nisu znala što oskudica znači i mislili su da uvijek imaju dovoljno“ (str. 337). Oskudica je pojam koji je suvišan, smatraju zagovornici *odrasta*. Ona naime poziva na ekonomiziranje i akumulaciju što dovodi do općeprihvaćenog stava industrijskog društva: oskudica je najveći problem čovječanstva kojeg je potrebno (uvijek iznova) rješavati. Za razliku od osnovne maksime izvornih društava blagostanja – trošiti ono što se ima i nikada akumulirati – industrijsko se društvo nalazi u začaranom krugu akumulacije, potrošnje i ponovnog ulaganja viška u novu proizvodnju kako bi se dogodio novi rast, iznova i opet iznova. Ukratko rečeno, ovdje leži suština problema od kojeg *odrast* polazi. Međutim, nazire se i moguće rješenje, cilj kojemu *odrast* teži – prelasku političkog iz domene „zadovoljenja osnovnih potreba, u domenu onoga „što ćemo raditi kada svega budemo imali dovoljno“ (str. 341). U tom smislu ono zastrašujuće, dakle strah od oskudice pa onda bjesomučna akumulacija prestaju biti osnovni pokretači opstanka društva.

Obzirom da je najprije bilo riječi o uvodnim razmatranjima čiji su autori hrvatski znanstvenici, potrebno se ovdje još osvrnuti najprije na značenje samog izraza pa onda i „stanja“ *odrasta* u našoj zemlji. U hrvatskom jeziku ovaj izraz, dakle *odrast* označava „konotaciju odrastanja kao sazrijevanja i zaustavljanja fizičkog rasta pojedinca (...) zrelost i shvaćanje vlastite uloge

u prirodnom i društvenom okruženju“ (str. 13). Ipak, analiza na individualnoj razini, to jest polazak od pojedinca koji se mora mijenjati kako bi (sam) promijenio sustav ovdje ostaje po strani. *Odrast* kao svojevrsna potraga za novim sustavom ili u najmanju ruku novom paradigmom, koja bi postupno mogla zamijeniti postojeću, naglasak stavlja na cjelinu društva, na mogućnost odigravanja cjelovite društvene promjene koja će se sastojati od niza akcija kako na individualnoj tako i na institucionalnoj razini. U tom smjeru u Hrvatskoj djeluje *Grupa 22 – Prema društvu za 22. stoljeće*. Autori predgovora hrvatskom izdanju zajedno s nekolicinom kolega koncept *odrasta* predstavljaju našoj znanstvenoj zajednici pa i široj javnosti od 2013. godine, a djeluju unutar spomenute grupe. Ukratko, temeljni cilj grupe jest učiniti kritiku potrošačkog društva vidljivijom kako bi se poduzeli prvi koraci u transformaciji društva prema održivoj budućnosti. Grupa je u suradnji s *Institutom za političku ekonomiju* sudjelovala u organizaciji *Pete međunarodne konferencije o odrastu* održane u Budimpešti 2016. godine.

Vratimo se tematici ovog prikaza. Nakon predgovora hrvatskom izdanju i kratkih biografija autora čiji tekstovi sačinjavaju knjigu, slijedi uvodni dio o *odrastu*. Urednici pojmovnika, Kallis, Demaria i D’Alisa, donose najprije kratki povijesni prikaz nastanka koncepta, potom objašnjavaju trenutni odnos *odrasta* naspram ključnih institucija kapitalizma poput ekonomskog rasta i s njime povezanih procesa, kao što je komodifikacija. Na posljeticu prikazuju budućnost *odrasta* kao otvorenu, a pojmovnik koji je pred nama opisuje kao nedovršen recept prepun sastojaka, kojeg je potrebno oblikovati i naravno isprobati.

Nakon uvodnog dijela slijede četiri ključne cjeline. Prva nosi naslov *Pristupi proučavanju odrasta* i kao takva, jednako kao i cjelokupan koncept *odrasta*, ostaje otvorena za nova promišljanja, nove ideje i konačno nove pristupe. Ukratko, ova cjelina donosi promišljanje o *odrastu* u obliku svojevrsnog sažimanja kompleksnih teorijskih modela, promišljajući primjerice o bioekonomiji, okolišnoj pravednosti i političkoj ekologiji. Druga cjelina donosi ideje i koncepte koji određenim svojim dijelom ili u cijelosti pripadaju *odrastu* u smislu akademske discipline i / ili društvenog pokreta, jer on, rečeno je, jest jedno i drugo i upravo na taj način *odrast* povezuje pojmove kao što su autonomija i bruto domaći proizvod ili demokratizacija i društvene granice rasta, nove prostore komodifikacije i zajednička dobra. Ovu cjelinu urednici još nazivaju *Jezgrom* pojmovnika. U njoj su naime objašnjena neka od ključnih, nazovimo ih načela *odrasta* kao što su autonomija, konvivialnost, demokratizacija, jednostavnost, zajednička dobra, skrb, sreća. Treća cjelina orijentirana je na primjere iz prakse, stoga i nosi naziv *Djelovanje*. Ovdje su pojašnjeni konkretni „rezultati“ do kojih su dovele akcije pojedinca, grupa ili zajednica. Oni su djelovanjem odozdo preoblikovali postojeća a ponekad stvorili i sasvim nova *mikro društva* koja se primjerice odlikuju demokračičnošću. Ovdje se tako govori o pokretu *Indignados* ili *Occupy Wall Street*, novim stanovnicima sela *neoruralcima*, samoukim majstorima *sadtopistima* ili u Hrvatskoj već poznatima urbanim vrtlarima i zadrugarima. Četvrta cjelina, koja nosi naslov *Savezi*, objašnjava nekoliko međunarodnih pokreta i filozofija koje su, moglo bi se reći stalni saveznici *odrasta*. Tako

se primjerice govori o kritici konvencionalnih ideja razvoja (*buen vivir*), ekonomiji stalnosti, feminističkoj ekonomiji te *ubuntu* (filozofiji afričkih naroda).

Posljednji dio knjige urednici oblikuju u smislu novog poglavlja, a središnji pojam kojim se bave jest *dépense*. Teza od koje autori polaze „ni štednja ni poticanje potrošnje nisu rješenje, oni su problem“ (str. 332) dovodi do još jednog ključnog pojma za ovo poglavlje, radi se o *oskudici*. Oskudica nije prirodni već socijalni fenomen pa joj autori suprotstavljaju pojam *dépensea*. Tu se ponovno vraćamo do već spomenutih Sahlinsovih izvornih bogatih društava. Ta društva, kako je rečeno, nisu iskusila oskudicu iz razloga što ovaj fenomen nisu poznavala – „trošili su ono što bi sakupili i nikada nisu akumulirali“ (str. 337). To je razlog zbog kojeg *odrastnici* smatraju kako je „oskudica *sine qua non* kapitalizma“ pa onda „akumulacija a ne rasipanje potiču rast“ (str. 337). Ovdje se krije jedan od osnovnih uzroka opstanka suvremenog kapitalističkog poretka: društveno uvjetovana akumulacija i ponovno ulaganje viška kako bi se održala proizvodnja i potaknuo ekonomski rast i sve to pod krinkom straha od oskudice. Istovremeno se „proizvodi“ poredak koji je zbog uporabe resursa, kako prirodnih tako i društvenih na duge staze neodrživ.

Srž *dépensea* čini inzistiranje na odustajanju od vizije blagostanja društva u kojem će svatko imati mogućnost voziti Ferrari. Kapitalizam je takav društveni sustav u kojem ostvarenje ove težnje pretvara Ferrari u Fiata svoje generacije (str. 338). Uostalom, sjetimo se Fordovog modela „T“, nije li cilj njegova plasmana na tržište bio sličan? *Dépense* označava istinski kolektivni izdatak, koji se odnosi na „po-

trošnju u kolektivnoj gozbi“ (str. 338), na odluku da se primjerice „subvencionira klasa produhovljenih ljudi koji bi razgovarali o filozofiji“, na mogućnost „proširenja prava na besposlenost (...) jer društvo koje je razvilo toliko resursa sigurno može proširiti pravo na besposlenost s nekolicine bogatih na sve“ (str. 335). Na taj način *dépense* se suprotstavlja uvriježenom stavu prema kojem se javne politike ne smiju baviti smislom života i stvaranjem političkog kolektiva. Suprotstavlja se „personaliziranom *dépenseu*“ prema kojemu svaki pojedinac ima pravo, u ime vlastite slobode, u osobnoj sferi neuspješno tražiti smisao. *Dépense* kakvim ga vide *odrastnici* prebacuje odgovornost s individualnog na kolektivno i na taj način osporava središnjju „mantru“ modernosti prema kojoj je neupitno „pravo svake osobe da akumulira resurse iznad svojih osnovnih potreba i da se njima koristi u ostvarivanju onoga što smatra dobrim životom“ (str. 339). Ljudi bi, smatraju *odrastnici*, trebali sami sebe doživljavati manje ozbiljno i uživati u životu oslobođenom nepodnošljive težine kako individualne odgovornosti tako i neograničenog izbora koji im je nametnut u smislu pozitivnog rezultata rasta. Zahtjev za razboritošću o kojem govore *odrastnici* temelji se na pretpostavci da je „individualno nalaženje smisla života antropološka iluzija“ (str. 341). I u tom smislu *dépense* predstavlja „istinski kolektivni izdatak“ pomoću kojeg se oblikuje novo političko, a unutar kojeg će se oblikovati odgovori na pitanje „što želimo raditi kad svega budemo imali dovoljno“ (str. 341). Potonji citat dovodi nas do zaključnih razmatranja na čijem je početku potrebno postaviti sljedeće pitanje: hoćemo li uistinu doseći stadij u kojem ćemo svega

imati dovoljno? S druge strane, što znači „dovoljno“ suvremenom društvu obojenom neoliberalnim bojama? Dovoljno u tom kontekstu gotovo pa nema mjeru jer nikada nije dovoljno i nikada nije previše. Jedan je koncept, premda kritiziran od strane autora ove knjige ipak upozorio na postojanje granica. Taj je koncept najjednostavnije rečeno prethodio *odrastu*, uspio se nametnuti, pa na žalost i potrošiti u dosadašnjim nebrojenim raspravama o trenutnom stanju (resursa) i životu u budućnosti. Riječ je o konceptu održivog razvoja. On naime nije uspio polučiti potrebne društvene promjene, međutim u jednom je uspio, načinio je prohodnijom stazu kojem *odrast* kreće, makar je djelomično osvijestio zajednički problem dosadašnjeg bezumnog ekonomskog rasta. Kritizirajući ovaj koncept, *odrastnici* tvrde kako održivi razvoj „depolitizira iskonske političke antagonizme“ i dodatno „ekološke probleme čini tehničkim obećavajući zajednička rješenja i (nemogući) cilj produljivanja razvoja bez nanošenja štete okolišu“ (str. 16). Smatraju kako upravo na taj način održivi razvoj čini ekološku modernizaciju jednostavnom u smislu provođenja daljnjeg, premda alternativnog i zelenijeg, ali ipak razvoja. *Odrast* s druge strane pokušava „repolitizirati zaštitu okoliša i okončati depolitizirajući konsenzus o održivom razvoju“ (str. 15). Apolitični, tehnokratski diskurs održivog razvoja *odrast* nastoji zamijeniti politiziranjem znanosti i tehnologije. U tom smislu djeluje *postnormalna znanost* koja predlaže „širenje postojeće znanstvene zajednice koja osigurava kvalitetu znanstvenog doprinosa tako da se uključe svi dionici, između ostalog i laici“ (str. 16). Cilj koji se želi postići unutar *postnormalne znano-*

sti jest da se odluke sa *zajednice stručnjaka* prebace na *stručne zajednice*. *Odrast* je odabrao svoju stranu, ako u obzir uzmemo suvremenu dvojbu „treba li modernizirati ili ekologizirati“ (str. 16), i odlučio se za *ekologiziranje društva*. U tom je smislu donesen svojevrsan zaključak ili bolje rečeno početna teza od koje *odrast* polazi: nije namime bit u provođenju alternativnog, boljeg ili zelenijeg razvoja nego je bit u zamišljanju i provođenju alternativnih vizija koje mogu zamijeniti suvremeni razvoj. D'Alisa, Demaria i Kallis smatraju da je potreban gotovo radikalna zaokret ako želimo nastaviti uživati u dostignućima proteklih stoljeća. Obzirom na trenutno stanje kako društva tako i okoliša postaje sve izvjesnije da će takav zaokret biti nužan. Zauzeti stav *odrast* čini „konkretnijim“ konceptom nego je to održivi razvoj. *Odrast* poziva na novi početak, održivi razvoj nastoji pomiriti strane u konfliktu. S druge strane održivi razvoj i posebno koncept integralne održivosti načelno su prihvaćeni kako u široj znanstvenoj tako i u ekonomskoj te političkoj sferi i to na globalnoj razini. Primjerice, dosadašnji *Milenijski ciljevi razvoja* ili najnovija *Agenda 2030* bez obzira što oslikava više deklarativnu volju nego li konkretna i zajamčena rješenja, označava kakav-takav pristanak na promjenu. Ako stvari sagledamo na taj način onda možemo općeprihvaćeni, pa onda i prilično „potrošeni“ koncept održivog razvoja shvatiti kao svojevrsnu podlogu, pripremu, za ono što *odrast* traži od sadašnjih i budućih generacija, a činjenica jest da traži gotovo radikalnu društvenu promjenu. Pri tome valja imati na umu da se radikalnošću same promjene ne užasava *velika većina već povlaštena manjina*.

U procesu pristajanja na promjenu, koliko

god ono bilo deklarativnog karaktera, do sada je određenu ulogu odigrala upravo sintagma *integralna održivost*, koja u svojem osnovnom određenju ne nosi razvoj već održavanje. Ovoj se sintagmi rijetko suprotstavljaju globalni (razvojni) akteri, češće se pozivaju na njezina osnovna načela sveukupne ravnoteže i opstanka. To naravno nije dovoljno, ali daje naznačiti kako promjena, premda korjenita, nije nemoguća, osobito iz razloga što je osnovna platforma postavljena. Drugim riječima, iz potrošenosti koncepata kao što je održivi razvoj, odnosno jednostavne kritike koja razvoj shvaća (biologijskim rječnikom rečeno) u smislu početka i kraja, dolazimo do novog pojma *odrasta*, dakle kraja razvoja, do završetka rasta kojim naš biološki organizam, biološka datost zaustavlja fizički rast. Međutim, kraj fizičkog rasta ne označava (makar još neko vrijeme) unutarnje sazrijevanje. I baš je to moment gdje nastupa *odrast*, on bi onda označavao oblikovanje unutarnje organizacije, oblikovanje složene, a opet skladne mentalne mape. Tu logiku potrebno je primijeniti i na suvremeno globalno društvo jer kako kažu *odrastnici* „u društvu odrasta sve će biti drugačije: drugačije aktivnosti, drugačiji oblici i iskorištavanje energije, drugačiji odnosi, drugačije rodne uloge, drugačija raspodjela vremena između plaćenog i neplaćenog rada, drugačiji odnosi s ne-ljudskim svijetom“ (str. 6). Konačno, održivom je razvoju potrebno priznati zaslugu u nastojanju da „učini slova mršavijim“, na *odrastu* je da ga pokuša „pretvoriti u puža“ (str. 6).

Unutar koncepta *odrasta* imamo dakle mogućnost sagledati našu društvenu zbilju iz sasvim drugačijeg aspekta, koji prvi put, nakon više stoljeća, ne uključuje kon-

vencionalni rast i razvoj. Hoće li koncept *odrasta* donijeti željene rezultate ostaje za vidjeti jer društvene promjene koje nago- vješćuje procesi su koje je u ovom trenut- ku, premda se naziru, teško predvidjeti.

Anita Bušljeta Tonković

Branko Ančić
RELIGIJA I ZDRAVLJE. Vjerska
zajednica kao socijalni resurs
Institut za društvena istraživanja u
Zagrebu, Zagreb, 2016., 181 str.

Knjiga *Religija i zdravlje* s podnaslovom *Vjerska zajednica kao socijalni resurs* so- ciologa dr. sc. Branka Ančića predstavlja pionirski znanstveni doprinos istraživanju odnosa religije i zdravlja u Hrvatskoj. Ovo jedinstveno djelo objavljeno u izdanju In- stituta za društvena istraživanja u Zagne- bu na sustavan i konceptualno originalan način obrađuje sociološke aspekte odnosa religije i zdravlja u hrvatskom društvu. Izuzev uvoda i zaključka, knjiga je struk- turirana u četiri veća poglavlja.

Prvo poglavlje donosi pregled istraživanja pri čemu autor ne izostavlja niti prve po- kušaje istraživanja odnosa religije i zdrav- lja još u 19. stoljeću, premda naglasak stavlja na ključna istraživanja provedena u drugoj polovici 20. stoljeća kada se interes za ovom temom intenzivirao. Relevantne istraživačke studije prikazane su u dvije cjeline. Prva cjelina prezentira rezultate ispitivanja povezanosti religije i fizičkog zdravlja (mortaliteta, kardiovaskularnih oboljenja i raka), dok druga cjelina donosi pregled istraživanja utjecaja religioznosti na psihološku dobrobit pojedinca odno- sno na njegovu subjektivnu dobrobit te

rizik obolijevanja i brzinu oporavka od depresije.

Na temelju pregleda istraživanja iz različi- tih disciplina koje često koriste drugačije standardizirane znanstvene pristupe, au- tor u drugom poglavlju izgrađuje socio- logijski teorijski pristup odnosu religije i zdravlja neophodan za konceptualizaciju i operacionalizaciju istraživanja. Naglasak na sociološkoj orijentaciji motiviran je po- trebom za produbljenjem razumijevanja uloge religioznosti i vjerskih zajednica u suvremenom hrvatskom društvu. Autor prvo analizira ključne pojmove i četiri na- čina za izgradnju teorije, a potom razvija teorijski model odnosa između vjerske za- jednice kao socijalnog resursa, religiozno- sti, zdravstvenog ponašanja i zdravstvenog stanja.

Treće poglavlje metodološki vrlo korektno i iscrpno opisuje konceptualno-kontek- stualni okvir istraživanja, sadržaj istraživa- nja, istraživačka pitanja i ciljeve, korištene istraživačke metode, tehnike uzorkovanja te istraživačke procedure. Autor koristi kvantitativni metodološki pristup kako bi omogućio testiranje statističke značajnosti povezanosti religioznosti i zdravlja, dok kvalitativni pristup uvodi s ciljem dubljeg razumijevanja načina ostvarivanja tog od- nosa unutar vjerske zajednice, ali i pojaš- njenja uloge socijalnog kapitala i socijalne podrške unutar vjerske zajednice u omo- gućivanju zdravstvene dobrobiti svojim članovima. Podaci na razini opće popula- cije dio su dva različita modula (*Zdravlje* i *Religija*) znanstveno-istraživačkog pro- jekta ISSP (*International Social Survey Programme*), a korišteni su s ciljem utvrđi- vanja povezanosti između stupnja religio- znosti te zdravstvenog ponašanja i stanja, kao i povezanosti sociodemografskih i so-